

Історія, безсумнівно, важлива для Чорткова; мабуть, без історії міста взагалі не буває. Вікіпедія подає, що станом на 1931 рік із 19 тисяч мешканців Чорткова 22,8 відсотка становили українці, 46,4 відсотка – поляки, 30 відсотків – євреї. Синагога рабі Шапіро і синагога рабі Фрідмана, старі назви вулиць, спогади Флоренс Меєр Лейблїх – це все, що залишилося від євреїв. Серед відомих чортківчан – передусім євреї Шмелке Горовіц (рабі Нікольсбурга), Пінхас Горовіц (франкфуртський рабі), Карл-Еміль Францоз (німецький письменник), Лі Страсберг (американський режисер). Звісно, що був єврейський штетл, а під час війни – єврейське гетто, в якому утримували близько п'ятисот осіб, що їх згодом вивозили до табору смерті у Белжець. Також відома чортківська хасидська династія, яку започаткував Давид-Моше Фрідман. У Брукліні, проходячи повз магазин Фрідмана, думаю, що вони з Чорткова, колись запитаю...

Моя нова знайома із Нью-Рошелла, вісімдесятирічна місіс Крігель, стоїть, спершись на стіл у тій частині свого магазину, яку від покупців відділяє важка ширма, і ми розмовляємо з нею про Чортків. Той магазин – на одній із центральних вулиць містечка поблизу Нью-Йорка, в якому вона вже декілька десятиліть продає штори, фіранки, посуд та інший крам. На дерев'яному столі – голки, нитки, шпульки, дві швейні машинки, бо інколи покупці одразу хочуть підігнати куплені фіранки до розмірів своїх вікон і висоти стель.

Вона розмовляє зі мною українською, читає напам'ять Лесю Українку і заглиблюється у спогади: ми разом із нею повертаємось у Чортків 1940-х років, заходимо у гетто – власне, вона, бо це не мій час і мені туди не можна. Її вологі очі, ледь тремтячі губи й сиве волосся довкола благородного обличчя, що затримало легку печать колишньої краси, розповідають мені про Чортків, її місто і моє, наше спільне місто, хоч віддалене й відділене між нами

роками. Мені здається, що я розмовляю з жінкою із села, бо її мова настільки просочена місцевою говіркою, аж ураз здається, що це моя баба чомусь опинилася в Нью-Рошеллі й розповідає якісь свої життєві історії, збережені в її пам'яті. Та навпроти мене – сумні очі Рахилі. Інколи вона плутається в мовах і говорить польською або вставляє англійські слова, її очі із червоними прожилками раз по раз стають сухими, а її слова – незрозумілими...

Віртуально розбудований Чортків у сучасному інтернеті – насамперед єврейський, дещо є польського, з ностальгією про «креси» та польське життя до 1939 року, і найменше він український.

Радянський Чортків перетворився на типовий радянський райцентр, хоча не зовсім, бо військові частини, переважно авіаційні, що були одним із форпостів Прикарпатського військового округу, змінили структуру населення міста: радянські льотчики всіх національностей багатонаціонального Радянського Союзу приїжджали сюди з усіх усюд, як і солдати строкової служби.

У місті з'являлися військоторги, військові їдальні, військові частини, які будували військовим житло. У цю сферу були залучені й місцеві, але не всі, бо їхні родичі, по-перше, перебували на «окупированной території во время Великой Отечественной войны», по-друге, всіх підозрювали у симпатії до націоналістів (недаремно 1973 року було вивішено жовто-блакитні прапори на кількох будинках, аж місто заціпеніло), окрім того, вони через одного мали родичів за кордоном. Тому для місцевих збудували ремонтний завод, кондитерську фабрику, автотранспортне підприємство, а тим, кого ретельно перевірили, було дозволено працювати у військовій інфраструктурі.

Після війни все повнилося страхом та запахом смерті. Українське підпілля, партизанка, гарнізони, НКВС, смерть і зрада – це був час хаотичної війни без будь-якої лінії фронту, яка наступала й відступала поміж днем і ніччю, поміж своїми та загарбниками, суцільними поділами, втратами, підозрами та смертями.

Прибували перші переселенці з Надсяння та Лемківщини, цілі села й родини потрапляли в новий вимір, змінюючи століттями укладений спосіб життя, поверталися остарбайтери й ті, що потрапили під радянську окупаційну зону, а ще воїни радянської армії – ті, кого забрали до війська 1944 року й завезли, як мого діда, у Самарканд, а звідти кинули на фронт побіля Кенігсберга.

Мабуть, усі вони були приречені: переселенці – викликати підозру в радянській владі за її несприйняття, бо та порушила їхній уклад; остарбайтерів радянська влада підозрювала у співпраці з німцями; воїнів Червоної армії – в недостатній лояльності до влади; а в недостатньому патріотизмі могло звинувачувати всіх і все українське підпілля; місцеві ж ставали заручниками всіх.

Усі ходили поряд: москалі з бандерівцями, колгоспники з односібниками, смерть із життям, зрада із честю. Тут потрібно було вибирати... але й вибору особливого не було.

Зовсім нещодавно я прочитав протокол допиту тодішнього голови сільської ради із села Базар. Допит проведено в лютому 1948 року.

Той, хто допитував, заховався за цифрами 20/3. У кінці допиту він залишив цікавий коментар, який стосувався особи допитуваного, виявляючи свій хист психолога, ловлячи допитуваного на неточностях, плутанині, врешті-решт, на виразній грі на два боки, завдяки чому той хотів перетривати хаос і вижити.

Можна лише уявити, що в якомусь бункері сидять двоє: той, хто допитує, і той, хто відповідає на запитання. В обох обмаль часу. В одного тому, що треба дізнатися про інформаторів та співробітників НКВС і таким чином уберегти товаришів по зброї. У другого того часу ще менше, бо, якщо він не переконає свого опонента в невинності або принаймні в тому, що змушений чинити так із примусу, його чекає розстріл. Вони знають, що щось неминуче чигає на них обох.

Оскільки євреї зникли під час війни, а поляків вивезли до Польщі після війни, національна політика тріумфувала, дарма що всіх приїжджих місцеві називали *москалями*, а особливо старше покоління, що ніяк не могло опанувати російської мови. Її добре вивчили ті, кому довелося відкалатати сибірські табори, але не всім їм дозволили повертатися на батьківщину, та й не всім це вдалося.

Тепер, переглядаючи фотографії Чорткова в інтернеті, особливо з початку ХХ століття й пізнішого часу, знаходжу в них особливий світ, що залишився на цих світлинах і подекуди у спогадах. Історія ХХ століття, її трагізм, етнічне протистояння, міти і стереотипи українців та поляків щодо євреїв, українців щодо поляків, поляків щодо українців, євреїв щодо українців та поляків, поділ, що утримувався в колективній пам'яті поколінь цих етносів, був і релігійний, і політичний, і етнічний, без особливого бажання всіх сторін пізнати одні одних. Кожна сторона була ображена, вважала свої аргументи за найвагоміші, тож Чортків, як інші галицькі міста, до 1939 року був багатоетнічним і багатокультурним, однак сфери тієї багатокультурності не завжди перетиналися.

Бучач початку ХХ століття описав Шмуель Агнон, а Дрогобич – Бруно Шульц, хоча сказати «описали» – це надто спрощений варіант, бо ні Агнон, ані Шульц своїх міст не *описували*, вони їх *творили* наново, бо реальне місто і місто з уяви, з художнього тексту – це два різні міста.

Чортків був типовим галицьким містом за Польщі й типовим райцентром за Радянського Союзу.

У колишній синагозі совети відкрили Будинок піонерів, тоді ж Чортків перетворився на місто військових, адже було збудовано військове летовище, а в місті розквартировано різні військові частини, переважно льотчиків. Тому в 1970–1980-х роках військові реактивні літаки часто літали над головами радянських колгоспників, засвідчуючи, що радянська влада міцна й боєздатна.

Найдовше, коли я перебував у Чорткові та його околицях, було під час зйомок фільму «Вишневі ночі», у якому мені випало зіграти невеличку епізодичну роль «ястребка» Романа, – роль зі словами, що мене тоді дуже тішило. Дарма що після двох місяців, які я пробув на знімальному майданчику, на екрані з'явився лише у трьох епізодах, не більше ніж дві хвилини, але зі словами та ще й зі стріляниною з карабіна.

Знімальна група мешкала в центральному готелі Чорткова. По праву руку – райком, прямо – пам'ятник Леніну, по ліву руку – місцевий універмаг.

Надворі 1991 рік, країну лихоманило, але кінокомпанія «Рось» якось втілювала свій проект у життя.

Я приїхав на зйомки, бо отримав листівку від Лідії Чупіс – асистентки, яка відповідала за роботу з акторами, хоч мою участь у фільмі було погоджено значно раніше – принаймні за пів року перед зйомками – у Тернополі, при столі з режисером Аркадієм Микульським.

У перший же день перебування в Чорткові, помірявши свій акторський костюм (картату куртку, широкі коричневі штани в широку білу смужку й чорні незручні черевики – те, у чому доведеться зіграти «ястребка» Романа), отримавши кімнату в готелі та пройшовши всілякі процедури в директора фільму, пов'язані з фінансами та графіком зйомок, я зачинився в кімнаті й заснув.

Ця роль для мене, попри мій кінематографічний дебют, була пов'язана з родинною історією наймолодшого бабиного брата Федя.

Старший її брат Василь загинув під Варшавою 1944 року як солдат штрафного батальйону. До штрафників він потрапив 1940 року після арешту за шкідництво радянській владі, коли був якимсь урядником у щойно створеному колгоспі. До колгоспу бабину родину записали як представників найбільшого селянства. Василь Погрібний, здається, не був одружений, і я ще пам'ятаю його

вицвілу фотографію, єдину в нашому родинному альбомі. Моя баба, Анна Погрібна, розповідала, що по війні до нас приїздив якийсь офіцер і привозив її матері, Юлії Погрібній, моїй прабабі, різні папери та військові нагороди сина. Зрештою, це дало прабабі можливість додати до її жалюгідної колгоспної пенсії ще військову пенсію за сина.

На жаль, я не пам'ятаю жодної з фотографій Федора Погрібного, молодшого бабиного брата, бо попросту ніколи й ніде їх не знаходив, тож знаю про нього лише з опису баби: що був високий, чорнявий, мав на лиці родимку. Коли радянська влада вдруге прийшла до Базару, йому було п'ятнадцять чи шістнадцять років. Його покоління мало три шляхи: до української партизанки, в «ястребки» або на шахти Донбасу.

На родинній раді, до складу якої входили два прабабині брати Роман і Василь Червоняки, а також прабаба, вирішили, що найкращим способом уберегти молодого хлопця від небезпек, які в той час чигали звідусіль, буде залишити його вдома. Власне, це рішення його й погубило. Бо майже всі Федьові ровесники, які поїхали на Донбас, – зрозуміло, що з великою неохотою, – згодом повернулися до села або ж, залишившись там, зберегли собі життя. Федь ж загинув, – до речі, за нез'ясованих обставин.

Ставши «ястребком», він отримав карабін без затвора, але, зі слів баби, дуже ним тішився. Чи міг усвідомлювати всю небезпеку свого «ястребкового» побутування у війні без видимої лінії фронту? Навряд чи, якщо тієї небезпеки не змогли передбачити навіть його мама і вуйки.

Якогось дня він забіг до хати з карабіном і повідомив, що його група з трьох осіб має якесь спеціальне завдання й за день-два вони повернуться. Це був останній раз, коли баба з ним бачилася. Вони пішли до села Полівці – власне, не в саме село, а на хуторці, які були побіля того села. Як розповідала баба, хтось із них, – може,

й Федь, — побачивши пасіку, вирішив спробувати меду, а коли вони зайшли до хати, натрапили на повстанців. Зрозуміло, що живими їх уже ніхто не випустив. Мабуть, хтось з «ястребків» міг упізнати когось із повстанців або згодом міг виказати місце їхнього схрону — власне, усі версії та припущення мають підстави для прийняття.

Кілька днів поспіль прабаба і баба ходили полями й шукали Федьове тіло, бо хтось пустив чутку, що бачили побитих то там, то там. Не боячись чи, власне, переборюючи страх, шукали його серед мертвих. Так спочатку минали дні, тижні, потім роки й десятиліття. Федь з кожним роком ставав родинною легендою, про нього ми завжди говорили в неділю чи на свята, особливо коли приходили бабині вуйки — Роман та Василь, які відчували і свою провину за Федьову долю. Хоч як його можна було вберегти?

Про бабиного брата Василя всі принаймні знали, що він убитий на війні й лежить у братській могилі десь біля польського села Студзяна під Варшавою, але Федь, можна сказати, зник безвісти.

Колись я допався до протоколу зізнань голови Базарської сільської ради Дмитра Микуляка, якого, можливо, 1948 року знищила СБ ОУН як імовірного інформатора НКВС. Протокол опубліковано в літописі УПА, в якому Микуляк досить детально подає хроніку подій 1944–1948 років. Але жодної згадки про тих «ястребків» я не знайшов. Багато що проливає світло на ті події, але про нашого Федя нема. Ті, що знищили Федя, могли й самі наступного дня потрапити в засідку, або загинути в бункері, або через підозру своїх бути зліквідованими. Також невідомо.

Тоді, приміряючи картату куртку, чорні штани й шкарубкі черевки «ястребка» Романа і беручи до рук карабін, яким я мав, за сценарієм, відстрілюватись у нічному бою, я став Федьом, шістнадцятирічним братом моєї баби Анни, вистрілявши майже весь запас куль, що їх виділив піротехнік, у ніч. Затвор у моєму карабіні був справний.

Разом з іншими непрофесійними акторами Вітею Феськовим і Матеєм ми завалилися в чортківський ресторан, щоб відзначити свій кінематографічний дебют.

Правду кажучи, Вітя і Матей були більш «просунуті» в кіно. Вітя — як автор любительських короткометражних фільмів та керівник шкільної фільмостудії. А Матей мав бути продюсером нашого з ним фільму про мандрівний театр, до якого я писав спільно з ним сценарій, було навіть вибрано місце для зйомок і підібрано акторів із місцевих та учнів, яким він викладав російську філологію, однак щось завадило; здається, що я на той час втратив будь-яке зацікавлення тією ідеєю. У мене, на відміну від них, були свої кінематографічні амбіції, які вкладалися у велику «Енциклопедію кіно», яку я купив іще в середині 1980-х у Сімферополі (де ми тією самою трійцею мандрували південним берегом Криму з усіма пригодами, характерними для таких молодих бевзів, якими ми були). Розгорнувши книжку на літері «Т» і натрапивши на ім'я Андрія Тарковського, я без вагань заплатив двадцять п'ять рублів і возив той грубезний том усім Кримом. Та енциклопедія інформувала не лише про радянське кіно, а й про світове, яке мене цікавило більше.

З таким, власне, кінематографічним багажем ми прибули до Чорткова на зйомки «Вишневих ночей». Але, мабуть, не тільки з таким, бо, попри барахло, яке нам дозволяли дивитися радянські цензори, усе-таки просочувалось і добре західне кіно. Так чи інак, імена акторів Збігнева Цибульського, Даніеля Ольбрихтського, Джини Лоллобриджиди, Марчелло Мاستроянні були відомі, а прізвища італійських режисерів читалися і запам'ятовувались, як вірші — Антоніоні, Фелліні, Пазоліні, — і римувались із кадрами фільмів. А кадри з їхніх фільмів запам'ятовувались, як полотна середньовічних майстрів або модерністів. Ми зберігали їх у пам'яті, вивчаючи композицію кадру: розташування людських тіл, обличчя, одягу, будинки, пагорби, кольори, співвідношення

чорного і білого. Таким джерелом інформації була куплена у Криму «Енциклопедія кіно», бо де я міг би передивлятися закриті сеанси іноземного кіно чи кінофестивальних прем'єр? Я, мабуть, найдовше розглядав у ній кінокадр із фільму Пазоліні «Євангеліє від Матвія»: на пагорбі в білій одежі був Ісус, його послідовники та народ. Значно пізніше я таки подивився цей фільм, знаменний іще й тим, що на роль Христа запросили Євгена Євтушенка, що додавало особливої інтриги.

Тоді якраз валився Радянський Союз, і в районному ресторані це також відчувалося: нестача продуктів та спиртного була очевидною (пляшка горілки коштувала аж двадцять п'ять рублів, а скільки коштувало все решта, уже й не пам'ятаю). За столами сиділи радянські офіцери, переважно льотчики з голубими погонами й петлицями (були й із чорними – офіцери зв'язку), якісь місцеві лярви, ділки.

Наступного ранку група вибиралася під Улашківці: за планом режисера, знімали епізод з участю Костя Петровича Степанкова, якого на зйомки привіз двометровий старшина ДАІ, і було видно, що дорогою вони встигли окропити грішну душу, тому сцена не в'язалася. Степанков щораз забував текст, режисер нервувався.

Потім узагалі задощило, і кавалькада кінематографічних авто поволі посунула в бік Чорткова.

У якомусь селі знімали нічний бій. Перед тим ми приїхали завчасно і вишикувались біля авто зі зброєю, отримуючи кожен своє ружжо, а також якусь кількість холостих патронів. Поки режисер з оператором визначали, що і де зніматимуть, ми спокійно вимінювали патрони на яблука в місцевої дітлашні, яка крутилася біля нас відрана, – уроки, звісна річ, було скасовано.

Уже в Тернополі, у готелі, я відвідав Костя Петровича як доброго знайомого. У нього тоді болів зуб, і він не зовсім був налаштований на розмову, але витягнув гроші, щоби збігати донизу до

ресторану і принести пляшку. Я вмить зганяв, і ми почали лікувати зуб Костя Петровича. Мене цікавив Параджанов, і Степанков про нього розповідав...

Деся посеред знімального процесу, глибокої осені, режисер вирішив на якийсь час відпустити групу додому. Переважно то були кияни, і вони зранку виїхали до Тернополя, щоби звідти дістатися до Києва. Режисер Аркадій Микульський, оператор Сашко Мазепа й асистентка з роботи з акторами Ліда Чупіс до Києва не вибиралися – мабуть, якісь справи затримували їх у Чорткові. Залишався і я.

Режисерським авто – чорною «волгою» («ГАЗ-24») – ми вибралися до села Базар. На в'їзді Микульський наказав водієві просигналізувати на мою честь, себто село мало б дізнатися, хто ж його сьогодні відвідує, однак це лише сполохало череду гусей, що перходила дорогу.

Була вільга осінь.

Пасовища над Джуринкою зблякли.

Посадка, що тягнулася обабіч дороги, наполовину скинула листя.

Цегельня вже відпрацювала свій сезон, і тільки сторож зі своїм напівосліпим старим псом сидів на сходах будиночка, в якому ночував ціле літо й зиму і кутив.

Пастухи саме збиралися домів.

Тумани з-над річки й дими спалюваного листя висіли в повітрі.

Ліда разом із бабою взялася готувати вечерю, Микульський із Мазепою роздивлялися родинні знімки на стінах і питалися мене, хто є хто.

У дверях рипнуло, і увійшов сусід – він мав якусь справу до баби.

Поки я представив йому кіноробів, баба пояснювала щось про копання бараболі.

Кінороби перепитували мене, про що вони говорять.